

УДК 34(477+091)

Іванов В'ячеслав Миколайович,
кандидат історичних наук, доцент, професор
кафедри конституційного
та адміністративного права
юридичного факультету
Інституту управління, технологій та права
Державного університету інфраструктури
та технологій,
м. Київ, Україна

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА: ВЛАДНО-СУБ'ЄКТНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті здійснено спробу дослідити владно-суб'єктний аспект перетворення звичаєвих інститутів праукраїнського суспільства на первісні форми українського права.

Доводиться, що у якості суб'єктів державно-правового регулювання на ранніх етапах державотворення реально чи потенційно виступають Великий князь київський, а також князівські з'їзди (снєми), боярська рада, та віче. Кожна з цих інституцій була виявом відповідно монархічної, аристократичної та демократичної тенденцій у державно-правовому розвитку Київської Русі.

Ключові слова: звичаєве право, князь, боярська рада, снєми, віче.

Summary. *The origins of Ukrainian law reach the pre-state period. Our ancestors have created a a kind of system of legal customs, general mandatory procedures, prohibitions-taboo, which were guided in public and private life. Under the conditions of the state processes, customary rules of the hromada are found to be sufficiently viable. The subjects of state regulation in the early stages of ancient Ukrainian state-making are real or potential Grand Duke of Kiev, as well as princely congresses (snemy), boyar council, and city residents meeting (veche). Each of these institutions was a manifestation of respectively monarchical, aristocratic and democratic tendencies in the state-legal development of Kievan Rus. Written sources of law, statutes of the princely era, (princely statutes, letters and lessons) were largely based on the rules of customary law. The primary form of state regulation of the most important social, political and international relations of the princely era were treaties, which confirmed the rules of customary law and established new rules of law. At princely congresses adopted inter-princely treaties, which resolved issues of war and peace, changes in the state system, the order of occupying tables, adopted the most important legislative acts. The origins of Ukrainian constitutionalism, in the form of a social treaty, are clearly manifested in the treaties of the princes with the people, which were concluded at national assemblies - a veche. In this way, the legitimation of the princely power (inviting the prince to rule, his oath to the people at the veche in the form of a baptismal kiss) took place, determined the scope of powers of the head of state and the principal princely servants, and sometimes - deprived them of power.*

Key words: *customary law, prince, boyar council, snemy, veche.*

В умовах розбудови правової держави актуальним є дослідження загальних закономірностей та національних особливостей формування українського права, його витоків, як цілісного нерозривного процесу історичного вдосконалення правових форм під впливом суб'єктів державно-правового регулювання на ранніх етапах вітчизняного державотворення.

До проблеми витоків давньоруського (давньоукраїнського) права звертались М. Владимирський-Буданов, С. Борисенко, М. Іванішев, Р. Лашенко, Ф. Леонтович, М. Максимейко, О. Малиновський, Я. Падох, М. Тихомиров, М. Чубатий, С. Шелухін, С. Юшков, М. Ясинський та ін. Предметом їхнього наукового інтересу були джерела давньоруського права та риси правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Київській Русі.

Завданням даної статті є дослідження владно-суб'єктної складової процесу перетворення звичаєвих інститутів праукраїнського суспільства на первісні форми українського права. Наші пращури створили своєрідну систему правових звичаїв, загальнообов'язкових процедур, заборон-табу, якими керувалися в громадському і приватному житті. Ці неписані норми зберігалися у народній пам'яті у формі певних психічних переживань та уявлень про необхідне, корисне, справедливе й свідомості чинити так, як указують „закони предків”. «Правовий звичай, - зазначає І. Б. Усенко, - органічно виріс з первісного (протоправового) звичаю, що як соціальний регулятор значно старший за право» [10, с 4]. Отже на думку вчених, витoki українського права сягають додержавного періоду нашої історії, коли головними регуляторами суспільних відносин були звичаї нормативного характеру, усні правила поведінки, що стали обов'язковими внаслідок їхнього загального застосування і тривалого вживання.

Загальний характер життя та діяльності, а також кліматично-географічні умови були причиною формування відповідних правил. Вони втілювались у землеробському звичаї, звичаї військової демократії, військовому, шлюбному та поховальному звичаях, а також у різноманітних обрядах та ритуалах, що супроводжували будь-яку діяльність людей на ранньому етапі історії. На початковому етапі становлення державності ці правила ще не мали характеру системи, а використовувались відповідно до кожної конкретної ситуації. Їх слід розглядати у комплексі з іншими компонентами буття тогочасного суспільства [9, с. 34]. Первинне формування звичаєвого права відбувалося на ґрунті родинних, майнових, спадкових, зобов'язальних, трудових, кримінальних та кримінально-процесуальних відносин. У сфері останніх, зокрема, поширеними були звичаї, якими встановлювались види та способи покарань, процедури слідчих дій та суду. У літописах і повідомленнях зарубіжних авторів містяться дані про правові звичаї наших пращурів ще до утворення Київської Русі. Це, наприклад, норми, що регулювали порядок здійснення кровної помсти, проведення деяких процесуальних дій (присяга, „свод”, ордалії, оцінка показань свідків та ін.). Як підкреслював О. Малиновський, «його не формулювали і не записували, а коли було треба, вживали. Треба розпізнавати його в діях, що відбувались згідно з ним» [10, с. 145-146].

Зовнішній вияв первісних норм звичаєвого права, як правило, супроводжувався особливими обрядами-символами. Найдавнішими з них можна вважати невербальні юридичні символи (лук і меч, як символ досягнення

юнаком повноліття; дерн, як символ передачі землі у власність; схрещені на грудях руки убивці, як символ прилюдного визнання своєї вини та ін.). Правничий зміст мали також фразеологізми, приказки, віщування. Так за допомогою віщуваль, а також шляхом жеребкування вирішувалися спірні питання роду, з'ясовували хто злочинець, вибирали юнаків у військо [6, с 14-16].

У наших далеких пращурів перетворення звичаєвих інститутів родового суспільства на засади правового регулювання починаються відтоді, коли князь, спираючись на силу військової дружини, мав змогу в своїх інтересах порушити усталені звичаї. Зміцніла князівська влада, виступаючи як суб'єкт державно-правового регулювання, почала встановлювати нові правила суспільного життя. Проте вони далеко не завжди відповідали звичаєво-правовим переконанням решти населення. Про це переконливо свідчить наведений Нестором в Повісті минулих літ сюжет про збір данини у древлян першим із київських Рюриковичів – князем Ігорем. Учинивши на власний розсуд, він порушив звичаєвий порядок збору данини, за що і поплатився життям. Отже перші спроби державно-правової регуляції були конфліктом між законом князівської влади і століттями встановленим суспільством правовим звичаєм. Як бачимо, не завжди перемагав «закон влади» [13, с. 9].

В умовах повільності процесів державотворення звичаєві правила громади, виявляються достатньо життєздатними. Князівське державно-правове регулювання, перші фіксовані спроби якого відносяться до часів правління княгині Ольги, значною мірою ґрунтувалося на місцевих звичаях, оскільки навіть спираючись на дружину, центральна влада не відчувала себе достатньо сильною, щоб відкрито суперечити звичаю громади.

В IX–X ст. повноваження Великого князя ще обмежувалися керівництвом дружиною, організацією воєнних походів, збиранням данини, охороною кордонів, дипломатичною діяльністю, здійсненням судочинства на основі звичаєвого права. Київські князі тоді володіли переважно київською землею. Князівства племен зберігали певну автономію. Вони сплачували Києву данину й залучалися до участі у воєнних та зовнішньополітичних акціях.

Нормотворча діяльність Великого князя київського, як суб'єкта державно-правового регулювання, що була природним результатом ускладнення соціальних відносин, на початковому етапі натикається на усталені звичаєві явища, котрі зберігають чинність. Ситуація кардинально змінюється, коли в правовідносинах закріплюється майновий елемент, що вимагає більш чіткої регуляції як в галузі державного права, так і на рівні приватних, переважно, майнових відносин. Предтечею повноцінного князівського державно-правового регулювання суспільних відносин було «окняжіння» територій, що спочатку базувалося на звичаї і трималося на авторитеті самого князя [9, с. 63].

На етапі консолідації Києво-Руської держави княже законодавство у формі княжих уставів, уроків, грамот, виступає більш потужним джерелом правового регулювання. На Русі термін „устав” (від „установити”) вживався в значенні звід правил, закон. Серед перших із цього виду джерел збереглися відомості про „Устав Земляний” Володимира Святославича. За повідомленням Нестора Великий князь здійснив правову реформу, запровадивши усний звід законів, який містив норми державного права та визначав правове становище

дружинників. Отже устави – це розпорядження князя на доповнення або зміну норм звичаєвого права, що діяли тривалий час і стосувалися питань державного, цивільного, сімейного, спадкового, опікунського, кримінального права. Уроки (від „уректи”, тобто проголосити) являли собою конкретні постанови про мито та інші податки. Відомо, що княгиня Ольга в перші роки правління пройшла з дружиною Русь від древлянської землі до Новгородчини, встановлюючи „устава й уроки”, тобто утверджуючи визначені податки та повинності для людності. Княжі грамоти мало збереглися, найстаріша з них – грамота Мстислава I (1130 р.) Характерно, що грамоти, устава й уроки відтворюють процеси диференціації суспільства, взаємовідносин держави та церкви, регуляції земельної власності. [4, с. 59].

За юридичної невизначеності системи зайняття князівських столів та слабкості апарату управління у якості потужного суб'єкта державно-правового регулювання найважливіших питань суспільного життя виступають князівські з'їзди (снеми). У такий спосіб вирішувалися питання війни й миру, змін у державному устрої, порядку зайняття столів, ухвалювалися найважливіші законодавчі акти. Так, на снємах у 1072 р. у Вишгороді було схвалено «Правду Ярославичів», у 1101 р. та у 1103 р. під Києвом вирішувалися питання війни й миру з половцями. Важливі рішення, спрямовані на припинення чвар між Рюриковичами за спадкове право на управління удільними отчими територіями та об'єднання військових сил перед половецькою загрозою прийняв Любецький з'їзд князів 1097 р. З'їзд закріпив два основоположні принципи взаємин між Рюриковичами: а) принцип успадкування земель батьків („хай кожен тримає отчину свою”) та принцип суверенітету князів - намісників Великого князя в їхніх володіннях („не переступати межі братньої”). У снємах, крім власне Рюриковичів, брали участь місцеві князі, їхні союзники (брати), васали (сини), наймогутніші бояри, інколи – церковна знать. На них в письмовій формі у вигляді грамот укладались міжкнязівські договори. З грамотами, як нормативно-правовими актами, був пов'язаний порядок розриву договорів. Сторона, яка з тих чи інших причин була незадоволена договором чи вважала його порушенням іншою стороною, повертала грамоти. Укладання міжкнязівських договорів супроводжувалося присяганням сторін у формі хресного цілування. Князь, який зрадив договір, втрачав право на володіння своїм столом, причому гарантом покарання мав виступати Великий князь Київський [12, с. 79].

У період послаблення влади Києва значення князівських з'їздів набуло особливої вагомості – їхні рішення певний час мали силу загальнодержавних законів. Але вони не змогли зупинити процес феодалної роздробленості. Процес децентралізації влади пов'язується з реформою Ярослава Мудрого, за якою кожний член швидко зростаючої династії Рюриковичів отримував реальну (чи уявну) частку володінь. Унаслідок цього статус Великого князя був обмежений до рівня титулованого глави династично зв'язаного конгломерату князівств. Міжкнязівські відносини не були юридично унормовані, навіть принцип «старшинства» не мав жодного юридичного обґрунтування і стверджувався правом сили. У намаганні посісти на київському престолі численні представники династії безперервно ворогували й воювали між собою. Проте, відомі випадки дуумвірату – співправління двох князів (Святослав і

Всеволод Ярославичі) і навіть триумвірату – трьох князів (Ростиславовичі: Роман, Мстислав, Рюрик) [5].

Аристократичну тенденцію в державно-правовому розвитку Русі-України уособлює також княжа (боярська) рада. Проте її участь у правовому регулюванні суспільних відносин, як дорадчого органу при князеві, була переважно консультативною. Це був становий орган, який сягав своїм корінням періоду військової демократії. Рада складалася з верхівки дружини князя, великих бояр, представників верхівки міст, вищих церковних ієрархів, а у воєнний час – і керівників союзників. До компетенції князівської ради входила участь у вирішенні військових, адміністративних, фінансових питань. Інколи вона виконувала функції вищої судової влади. Рада не мала впорядкованої організаційної структури, однак її діяльність мала стабільний характер. Це пояснюється насамперед тим, що князь був заінтересований у підтримці найважливіших рішень впливовими особами держави.

Натомість у Галицько-Волинському князівстві, де могутньою економічною і політичною основою феодального класу була численна група боярської аристократії, інститут боярської ради в певні періоди діяв як повноцінний владний орган. «Мужі галицькі», виступаючи у якості реального суб'єкта державно-правового регулювання, підтримували князів настільки, наскільки їх дії відповідали інтересам феодальної верхівки. Боярська рада являла собою різновид аристократично-олігархічної форми правління і протистояла єдиновладдю князя. До її складу входили найвпливовіші бояри-землевласники, галицький єпископ, найвищі державні посадовці. Вона не залежала від князя й скликала переважно з ініціативи самого боярства. В окремі періоди, коли відбувалося послаблення великокнязівської влади, роль боярської ради в державно-правовому регулюванні суспільних відносин значно зростала. Так, після смерті князя Романа бояри не дозволили вдові правити від імені малолітнього сина Данила і за згодою боярської ради «вокняжився» боярин Володислав Кормильчич. За князювання Юрія II – Болеслава найважливіші державно-правові акти підписувались великим князем спільно з боярською радою [4, с. 93-94]. Боярство, - зазначають В. Кульчицький та Б. Тищик, - «керувало навіть князівським престолом – запрошувало та скидало князів... Бояри запрошували угорців і поляків, убивали невігідних князів (так були повішені князі Володимир і Роман Ігоревичі 1208 р.), виганяли їх з Галиччини (1226 р.)» [8, с. 34].

Серед суб'єктів давньоукраїнського права важлива роль належала віче, що як інститут народовладдя, виросло із племінних сходів давніх слов'ян. У Київській Русі віче існували у всіх містах. Дослідники стверджують, що як суб'єкти правової регуляції, віче складали певну систему. Найбільш важливі рішення, які мали значення для всієї держави-землі, приймались віче політичного центру землі (стольного граду). Рішення повідомлялись «меншим» містам, підпорядкованим центру, а також більш значним поселенням. Рішення стольного міста було обов'язковим для «менших» міст. На думку О. Малиновського, мешканці стольного міста вважали себе природними представниками всього населення землі [10, с. 147].

Збиралося віче на княжому дворі, торговищі чи церковному майдані. Участь у вічових зборах брали усі вільні жителі міста, які мали власне господарство (голови родин), але вирішальна роль на них належала міській феодальній верхівці.

У компетенції віча було правове регулювання важливих питань суспільно-

політичного життя. На цих повноважних народних зібраннях відбувалася легітимація влади глави держави у формі запрошення князя на престол. На віче укладалися «ряди» (договори) з князями, які «передусім визначали як саме і в якому обсязі князь має реалізовувати свої функції. Тобто цими актами насамперед встановлювалися права князя як глави держави, правителя і судді над народом» [11, с. 42]. Віча могли домагатися зміни посадових осіб князівської адміністрації, виконувати функції суду над владними особами та князівськими службовцями. Віче також скликалося перед початком воєнних дій, під час облоги, з метою комплектування ополчень і виборів ватажків, а інколи – на знак протесту проти політики князя. Договори князів із вічем спиралися на звичаї та традиції старовини і це свідчить про їхнє давнє існування.

Причиною укладання договорів між вічем та князями визнається послаблення князівської влади та посилення влади місцевої аристократії. Важливою умовою укладання договорів була присяга, яка після хрещення Русі здійснювалася у формі хресного цілування. Тексти договорів не збереглися, але про них згадується в літописах. Перша повноцінна згадка про укладення договору з князем належить Києву. Іпатіївський літопис під 1146 р. розповідає як князь Святослав Ольгович присягнув київському віче від імені брата Ігоря на умовах, які висунуло віче: змінити тіунів попереднього князя та призначити нових тіунів тільки за згоди киян, а також вести судові засідання особисто, не перекладаючи цей обов'язок на княжих службовців. Наступні сторінки літописних зводів згадують такі договори мало не щорічно [11, с.39-42].

Договір (ряд) князя з народом укладався не тільки у тому випадку, коли його обирали, але й тоді коли князь свавільно захоплював владу. Так, у 1199 р. Роман Мстиславович захопив владу в Галичі, але змушений був «цілувати хреста і обіцяти любити їх (галичан) і ніколи не ображати». Зміст договорів включав зобов'язання народу і князів не чинити один одному зла, а також окремі положення, запропоновані народом і прийняті князем, як то: не зловживати владою, не порушувати систему управління і судочинства. Фактично у таких договорах, можна сказати, закріплювався народний суверенітет [7, с. 13]. Безспірним є те, що навіть для найсильніших князів рішення віче мали імперативний характер, тобто були беззаперечними і обов'язковими [10, с. 148].

В оцінках ролі і значення віче в державно-правовому регулюванні суспільних відносин на Русі слід враховувати тенденцію «промонархічної домінанти», яка присутня в історичних дослідженнях вітчизняних суспільно-політичних процесів ще від часів Нестора. Проте українська середньовічна історія не є настільки промонархічною, як наприклад, німецька, французька чи російська. У Київській Русі віча не стали вищим органом влади, за винятком на певному етапі Новгороді і Пскові, але традиції вічової демократії глибоко впливали на подальшу еволюцію суспільного і державного ладу України.

Витоки правового регулювання суспільних відносин в Україні сягають додержавних часів. Це була система звичаєво-правових приписів (заборон-табу, обрядів-символів, процесуальних процедур), спрямованих на забезпечення життєдіяльності пращурів українського народу. На початковому етапі становлення державності ці правила ще не мали характеру системи, а

використовувались відповідно до кожної конкретної ситуації. Їх слід розглядати у комплексі з іншими компонентами буття тогочасного суспільства.

У якості суб'єктів державно-правового регулювання на ранніх етапах давньоруського державотворення реально чи потенційно виступають Великий князь київський, а також князівські з'їзди (снєми), боярська рада, та віче. Кожна з цих інституцій була виявом відповідно монархічної, аристократичної та демократичної тенденцій у державно-правовому розвитку Київської Русі.

Первинною формою державно-правового регулювання найважливіших суспільних, політичних і міжнародних відносин княжої доби були княжі устави, грамоти й уроки, а також ухвалені на снємах міжкнязівські договори, в яких вирішувались питання війни і миру, змін у державному устрої, порядку зайняття столів, приймалися найважливіші законодавчі акти.

Витоки вітчизняного конституціоналізму у формі суспільного договору виразно проявляються у договорах князів з народом, які укладалися на народних зібраннях - віче.

Література:

1. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. 640 с.
2. Греков Б.Д. Киевская Русь. Москва: Госполитиздат, 1953. 568 с.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т, 12 кн. Київ: Наук. думка. Т.1, 1994. 648 с.
4. Іванов В.М. Історія держави і права України. Київ: Атіка, 2007. 728 с.
5. Іванов В.М. Історія держави і права України. Київ, 2013. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Ivanov_Viacheslav/Istoriia_derzhavy_i_prava_Ukrainy (дата звернення: 19.10.2019).
6. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні: етнотворч. аспект. Київ : ЕксОб, 2002. 264 с.
7. Історія українського права. / за ред. О. О. Шевченка. Київ: Олан, 2001. 214 с.
8. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. Київ: Атіка, 2001. 320 с.
9. Кушинська Л. А. Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві VI–XI ст.: моногр. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. 142 с.
10. Правовий звичай як джерело українського права (IX-XIX ст.). Київ: Наук. думка, 2006. 280 с.
11. Ромінський Є. В. Договори князів із вічем як джерело права Київської Русі. Правова держава. / засн.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 19. Київ, 2008. 544 с. С. 38-44.
12. Ромінський Є. В. Міжкнязівські договори як джерело права Київської Русі. Правова держава. / засн.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 20. Київ, 2009. 600 с. С.74-80.
13. Сучасні інститути держави і права: актуальні питання теорії і практики: кол. моногр. Львів: СПОЛОМ, 2015. 440 с.
14. Толочко П.П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. 360с.
15. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва: Госюриздат, 1949. 544 с.